

De herontdekking van malenhoewe Ten Bosch

Het Hooglandse goederenbezit van het kapittel van Sint-Pieter en de rol van Amersfoortse regentenfamilies 1280-1650

Deel 1.

door GERARD RAVEN

*De oprijlaan en voorgevel van
Bosserdijk in 1995
(foto Hans den Boer)*

1. Inleiding¹

2003 is het Jaar van de Boerderij; een goede aanleiding om in dit jaarboek eens een boerderijgeschiedenis te plaatsen. Ten Bosch is daarvoor geschikt, omdat hiermee kan worden geïllustreerd dat over

de agrarische geschiedenis meer te vinden is dan velen zouden verwachten. Dat middeleeuwse boeren bleven doorgaan met ontginning wordt duidelijk door de splitsing van Ten Bosch in verschillende boerderijen. Daarvan kennen we bijna alle bezitters (door andere auteurs ook wel beleggers genoemd), die hun landerijen en inkomsten vaak via vererving konden doorgeven. Dat levert vroege genealogische informatie op die op een andere manier vaak niet te vinden zou zijn. De eigendomsverhoudingen zijn ook een goede illustratie van de overheersende invloed van Amersfoortse en Utrechtse geestelijke instellingen en regentenfamilies op het platteland. Daarvoor is eerder aandacht gevraagd door Kemperink, Ruizendaal, Verduin, Dekker, Broer en de gebroeders Hilhorst. Het is opvallend dat deze invloed in Bunschoten en aanvankelijk ook Soest minder was dan in het dichterbijgelegen Hoogland, Duist en Leusden.² Overigens hadden ook andere Utrechtse kapittels land in Hoogland.³ Ten Bosch is verder een schoolvoorbeeld van de continuïteit die de agrarische geschiedenis door de eeuwen heen kenmerkt. En boerderij Bosserdijk bestaat nog steeds in de vorm van een hoeve uit ca. 1850. Deze is in 2001

op de gemeentelijke monumentenlijst gezet.⁴ De laatste bewoners zijn voorjaar 2003 naar een verzorgingscentrum verhuisd: de hoeve wordt verbouwd tot twee woonhuizen en de schuren tot een atelier. Het land van Bosserdijk en van de afgesplitste hoeve Klein Emiclaer is echter opgeofferd aan de bouw van de woonwijken Langenoord en Kattenbroek. Bosserdijk heeft geen rol gespeeld in de ruilverkavelingen na de Tweede Wereldoorlog, omdat het land al was verkocht. Maar verder is Ten Bosch een ideaal middel om duidelijk te maken welke bronnen er zijn voor het agrarisch onderzoek en wat die kunnen opleveren. Ik beperk me hierbij tot de periode tot 1650, omdat dan veel bronnen vrij plotseling opdrogen; de latere ontwikkelingen vat ik wel kort samen.

Dit artikel is als volgt opgebouwd. Eerst kijken we naar het kapittel van Sint-Pieter en de relaties met de Sint-Paulusabdij en de malen van Hoogland. Dan richten we de blik op Ten Bosch en haar afsplitsingen. Eerst komt Bosserdijk aan de orde. Deze hoeve heette van de splitsing van 1329 tot ca. 1583 nog steeds Ten Bosch, maar ik heb deze naam voor de duidelijkheid vermeden. Vervolgens komen de afgesplitste landerijen en renten aan bod: Klein Emiclaer en de kleinere landerijen Ter Duist en in Zeldert en de malenrenten. Ik sluit af met een verklaring hoe Ten Bosch in de geschiedschrijving kon 'zoekraken' en met een slotbeschouwing. Alle gegevens die afleiden van het kapittelland zijn ondergebracht in bijlagen: de betalingen en vooral de vele landbezitters en hun familierelaties. Na de noten zijn registers opgenomen op familienamen, Hooglandse boerderijen en gemeenten in Eemland.

De middeleeuwse geschiedschrijving is een lastig terrein, omdat deze veel institutionele voorkennis vraagt. Al bestaan er goede moderne inleidingen,⁵ ik ben ervan uitgegaan dat lezers van het jaarboek niet over die voorkennis beschikken. Daarom heb ik de begrippen die wezenlijk zijn voor mijn betoog kort toegelicht.

Bronnen Het landgoed Ten Bosch is goed bedeed met bronnen. Deze geven een zo goed als volledig beeld vanaf 1282. Dankzij het feit dat het landgoed eigendom was van de Sint-Pieterskerk te Utrecht zijn zoveel bronnen bewaard gebleven. Ter vergelijking: het oudste stuk van de Gemeentelijke Archiefdienst Amersfoort dateert van 1300. Dat is niet vreemd: Dekker heeft voor zijn onderzoek naar Het Kromme-Rijngebied meestal met 14de-eeuwse bronnen moeten werken en de leenregisters van de Sint-Paulusabdij en van de heren van IJsselstein beginnen pas in respectievelijk 1380 en 1406. Een bespreking van deze bronnen is nodig om een beeld te geven van hun betekenis en om al teveel herhaling in de annotatie te vermijden.

De belangrijkste bronnen bevinden zich in het archief van het kapittel van Sint-Pieter. Eerst zijn er oorkonden van intijnsgeving. Een *tijns* was een vast bedrag voor het gebruik van het land, dat jaarlijks werd betaald. Elke opvolger deed *recognitie* aan de eigenaar, waarmee hij bevestigde dat hij slechts bezitter was. Doordat de tijns vast lag werkte de inflatie in het voordeel van de bezitter, waarmee deze wijze van uitgifte onbedoeld een enorme impuls voor de ontginningen werd. In later tijd was de tijns nog slechts een symbolisch bedrag geworden. Van Ten Bosch/Bosserdijk is een complete serie bewaard gebleven uit 1309-1416.⁶ Voor één landgoed komt dat maar zelden voor. Die van Ten Bosch zijn tot dusver alleen gebruikt door Van Iterson, de eerste historicus die het landgoed noemde in zijn boek over de malen van Hoogland.⁷ Wat die malen zijn komt in de volgende paragraaf aan de orde. Voor Van Iterson was deze serie alleen van belang om het functioneren van de malen te begrijpen. In de hoeve zelf was hij niet geïnteresseerd; hij lokaliseerde deze dan ook niet en sloeg de latere oorkonden over.

De volgende bron wordt gevormd door de *rekeningen* van het kapittel, die lopen van 1367 tot de opheffing in 1811 en slechts weinig hiaten vertonen.⁸ De gegevens van Ten Bosch en de daarvan afgesplitste landerijen komen voor in de rekeningen van de grote kamer van 1367 en 1370, de kleine kamer van 1432 tot 1621 en de gecombineerde kamers vanaf 1622. Het is even zoeken om een hoeve te vinden, maar de ordening op parochie is een grote hulp. In de laatstgenoemde serie is een andere indeling gemaakt die wat bladerwerk vergt. Ik heb de gegevens elke vijf jaar op wijzigingen gecontroleerd en in die gevallen ook in de tussenliggende jaren gekeken. Deze bron is voor Hoogland nooit eerder gebruikt, en voor zover mij bekend ook niet voor andere dorpen in Eemland. Hoe compleet de bron ook is, er kleven nadelen aan. Uit gegevens in de rekeningen zelf en uit vergelijking met andere bronnen blijkt dat deze geregeld enkele jaren achterlopen. Voor zover ik dat kon constateren heb ik dat in de overzichten gecorrigeerd. Ook schrijft de *kameraar* (penningmeester) als geheugensteun vaak een formulering als: Brant Hendriksz, *nunc vero* [inmiddels] Dirk Brantsz en soms zelfs drie opeenvolgende bezitters. Dit was nodig omdat vaak niet de namen van de hoeven maar alleen van de betalers worden opgesomd.

Een belangrijke bron voor onze kennis van de lokatie van de landerijen is een opsomming bij een in klad geschreven pachtcontract van Bosserdijk uit 1547. Daarbij komen ook de buitengebieden aan bod die Ten Bosch bij de verdeling van de woeste gronden had gekregen.⁹ Alleen Van Iterson en Dekker hebben hier eerder uit geciteerd. Nooit gebruikt is een aantal *recognities* (bevestigingen) van erfijns uit de periode 1550-1599, die de

hoeve Klein Emiclaer betreffen,¹⁰ en de *huur- en recognitieboeken* van het kapittel vanaf 1585.¹¹ In de recognitie bevestigt de nieuwe bezitter de kapittelbrief, die ook wordt geciteerd. We vinden steeds dezelfde tekst, een herhaling van die van 1309. Zo vinden we in 1550 *het erf Emiclaer* met de toenmalige standaardformulering *met getimmer, eggen en eynden, wild en tam, met zijn coters, waarschap en uytslaghen*, die dus niet al te letterlijk moet worden genomen voor deze hoeve zelf. Het contract op perkament is in de 16de eeuw vervangen door een inschrijving in een register, dat veel goedkoper was. Eerst is de uitvoerige tekst met herhalingen van het vorige contract nog in zijn geheel overgepend, maar al snel vond men dat niet meer nodig.

Bronnen die wel vaak benut zijn voor Eemland zijn op de eerste plaats de *morgenboeken*, registers van belastingen die werden geheven per morgen land (0,86 ha). De exemplaren die daadwerkelijk gegevens per hoeve bevatten dateren uit de periode 1423-1497.¹² Bij elk van deze jaartallen moet er eigenlijk *circa* voor gedacht worden. Dekker heeft hier bijvoorbeeld dankbaar gebruik van gemaakt voor zijn boek over de malen, maar is gestopt met 1470 en heeft dat van 1497 dus niet gezien. Het morgenboek van 1446 lijkt overigens sterk op dat van 1423. Daarnaast zijn er huisgeldregisters, die doorgaans echter vooral totalen opgeven.

In 1536 begonnen de Staten met een nieuwe belasting, waarbij de pacht som of tijns als uitgangspunt werd genomen en werd omgerekend in oude gouden Franse schilden van 42 stuiver. Deze *oudschildregisters* dateren van ca. 1536 en 1548.¹³ Zij zijn ook vaker benut: voor Soest zijn deze verwerkt tot statistieken en voor Bunschoten, Leusden en Woudenberg zijn ze in bewerkte vorm gepubliceerd.¹⁴ Wat Hoogland betreft is de legger van ca. 1548 grotendeels gelijk aan die van 1536; het lijkt eerder een schone versie van het eerdere register waarin de aangebrachte wijzigingen zijn verwerkt. Het is bovendien het uitgangspunt van een Hooglands oudschildregister van 1780. Daarin wordt ten onrechte gesteld dat het de situatie in 1599 weergeeft.¹⁵ De legger van 1780 is van grote betekenis, omdat het een vergelijking maakt tussen twee tijdstippen die ver uiteen liggen. De gegevens van 1780 blijken nog lang niet altijd te passen in die van het Kadaster van 1832. Bovendien is het register van 1780 jammer genoeg het enige vergelijkende exemplaar; van Leusden zijn er veel meer bewaard gebleven die steeds uitgaan van 1536 en vervolgens de actuele situatie geven. Hierdoor doet zich het merkwaardige verschijnsel voor dat we van Klein Emiclaer in de 17de eeuw vrij weinig weten.

Tenslotte noem ik het archief van de Malen van Hoogland. Net als Dekker heb ik dankbaar gebruik gemaakt van een aantal lijsten van boerderijen en/of eigenaren uit 1528 en 1583 en voor leden van de Malen.¹⁶ De

lijsten zijn opgemaakt in verband met de omslag van het onderhoud van de Malewetering. Daarnaast zijn er rekeningen van de Malen vanaf 1552, met enkele hiaten, die in 1898 zijn uitgegeven in een bronnenpublicatie van Van den Bergh. Hieruit heb ik veel gegevens geput over de malenfuncties van de Amersfoortse grondeigenaren die hier ten tonele komen. Verder publiceerde Van den Bergh onderhoudslijsten uit 1619-1635, waarin alle Hooglandse eigenaren en bezitters worden opgesomd.¹⁷

Helaas zijn er van Ten Bosch geen landmeterskaarten van bewaard gebleven. Meestal vinden we de Hooglandse hoeven niet op gedrukte kaarten; daarop was alleen plaats voor de belangrijkste boerderijen als Groot Emiclaer, Langenoord en Schoonoord.

Tot slot is het goed op te merken dat de middeleeuwse bronnen vol staan met muntsoorten die nu vergeten zijn. Ik heb de financiële overzichten steeds zo eenvoudig mogelijk gehouden. Ook heb ik hier en daar tussen vierkante haken equivalenten opgegeven.

2. Abdij, kapittel en malen

Het land op de eng van Hoogland was eind 8ste of in ieder geval in de 9de eeuw al bewoond, getuige archeologische vondsten bij De Oude Hoef.¹⁸ Mogelijk was dit de eerste boerderij die hier gebouwd is. Alle land in het gerecht Emiclaer behoorde aan de abdij van Sint-Paulus, die dit bij

De gerechten en belangrijkste hoeven (overgenomen uit C. Dekker, Een zeer oud en voornaam college. Geschiedenis van de malen op het Hoogland buiten Amersfoort, Amersfoort [2000], 61.

de stichting rond het jaar 1000 van bisschop Ansfried had gekregen om in het onderhoud van de monniken te voorzien. Bisschop Adelbold (1010-1026) gaf de abdij ook nog de tienden; deze 10% van de oogst mocht men dus voortaan zelf houden. De monniken inden de tienden zelf, zoals blijkt uit een voorbeeld van 1382, toen deze deels in natura en ook al deels in geld werden betaald.¹⁹ Dat gebeurde eerst op de vronhoeve op de Hohorst in Leusden, later op Ten Hove (De Oude Hoef) in Emiclaer. Deze laatste boerderij was één van de twee hoeven van het landgoed Ten Hove die de abdij altijd zelf heeft behouden. De abt benoemde bovendien de schout van Emiclaer.

Alle latere grondbezitters in Emiclaer hebben hun land op de een of andere manier van de abdij in tijns gekregen. Dat gebeurde omdat de monniken kennelijk niet bereid of in staat waren alle ontginningen zelf te begeleiden. Deze eigenaren verenigden zich in de *malen* (= vergadering) van Wede en Emiclaer, die samen de woeste gronden rond hun akkerland beheerden. Buiten het Nedersticht werd zo'n vereniging ook wel een markegenootschap genoemd. Kemperink en Dekker dateren het ontstaan van de malen op de (vroeg) 12de eeuw. Daarmee wijken zij af van Van Itersen, die dit vóór 1000 zocht. Onlangs heeft Jos Hilhorst opnieuw die hypothese verdedigd, met als argument dat de malen de voortzetting zouden zijn van een 8ste-eeuws *foreestgerecht* (bestuur van een bosgebied).²⁰ Hoe interessant die gedachte ook is, er is weinig bewijs voor. Een belangrijk argument van de auteur is dat de onvrije boeren zich zo kon opwerken tot *ministeriales* (dienstmannen). Deze opwaartse mobiliteit was echter ook mogelijk zonder een foreestgerecht, zoals blijkt uit Dekkers studie van Langbroek.²¹ De directe aanleiding voor de oprichting van de malen was misschien de uitgifte van Hoevelaken voor ontginning in 1132, waarmee we op een mogelijke datering rond 1135 komen; ook een ander Utrechts maalgenuootschap dateert van dit decennium. Er waren zestien hoeven en evenveel stemmen in de malen. De boeren die het land bewerkten waren horigen en later vrije bezitters of eigenaren.

Onder de malen was nog een andere kerkelijke instelling: het kapittel van Sint-Pieter in Utrecht. Een kapittel was een college van *kanunniken*, priesters die in een belangrijke kerk missen lazen. De Sint-Pieterskerk was niet bedoeld als parochiekerk, maar puur voor het gebed. De kanunniken werden onderhouden uit *prebenden* (eigen bronnen van inkomsten) en hun woongebied in de stad Utrecht vormde een *immuniteit* (waar eigen rechtspraak gold). Deze kerk had 30 van zulke bevoorrechte geestelijken en de vijf Utrechtse kapittels samen liefst 140! De Sint-Pieterskerk was in 1048 gesticht door bisschop Bernold, net als de Sint-Janskerk; deze bisschop haalde bovendien de Sint-Paulusabdij van Leusden naar Utrecht. Naar

hem is de Bernulfusstraat in Amersfoort genoemd. Bernold onderstreepte met deze stichtingen zijn status.²²

Op de Sint-Pieterskerk was Bernold extra gesteld, want daar wilde hij begraven worden. Kaj van Vliet heeft aangetoond dat juist in zijn tijd de bisschoppelijke goederen aan de verschillende kapittels werden toegewezen.²³ Deze konden nu dus hun eigen vermogen beheren; de vele landerijen van Sint-Pieter bijvoorbeeld lagen blijkens de rekeningen in Bunschoten, Stoutenburg, Woudenberg, Zeist en Amerongen, maar ook verder weg in Utrecht, Overijssel, Holland en zelfs tienden in Zeeland. Eemland had duidelijk niet de meeste aandacht van het kapittel. In het kaartboek van Sint-Pieter uit 1633-1646 is er dan ook niets over te vinden. De kanunniken hadden geregeld ruzie over het beheer en de verdeling van de inkomsten. Dit leidde er zelfs toe dat zij de landgoederen van Sint-Pieter in 1227 tijdelijk onderling verdeelden, een experiment dat verder nooit meer bij Utrechtse kapittels is voorgekomen.²⁴ In die 13de eeuw zijn ook twee andere ontwikkelingen te dateren die voor de kapittels en hun landgoederen van belang waren. De eerste was de uitsplitsing van grote domeinen in afzonderlijke erfpachten, die een resultaat zal zijn geweest van voortschrijdende ontginning. De tweede was de toenemende betekenis van geld. Zodra de kanunniken hun voedsel in de stad Utrecht konden kopen, waren zij minder afhankelijk van betalingen door hun boeren in natura, al blijken nog in 1541 wagens met rogge van Ten Hove naar de Sint-Paulusabdij in Utrecht te rijden.²⁵

In Emiclaer had het kapittel één malenhoeve van de Sint-Paulusabdij in leen gekregen. Die belening kan mogelijk al bij de stichting van de Sint-Pieterskerk in 1048 hebben plaatsgevonden, dus nog vóór de oprichting van de malen die ik rond 1135 plaatste, maar moet in ieder geval tussen deze twee data worden gezocht. Het kapittel kreeg bovendien het tijsrecht en hoefde dus zelf niets te betalen.²⁶ Het tienrecht hield de abdij echter in eigen hand; overigens wordt in geen enkele oorkonde van het kapittel over tiendplicht gesproken. Volgens Dekker beschikte de abdij in ieder geval over de tienden van nieuw ontgonnen land.²⁷ Bovendien werd de schout van Emiclaer in 1283 door de abt beleend met het gerecht én de tienden. Ik heb intussen echter een document in het archief van de Sint-Paulusabdij gezien dat van begin 15de eeuw moet dateren en Ten Bosch met name noemt.²⁸ Het gaat daarbij zoals gebruikelijk om *grove en smalle tienden*. De grove betroffen 10% van de oogst; onder de smalle vielen bijvoorbeeld elke tiende gans en varken. Ook in 1571 had de abdij nog de tienden.²⁹ Lotty Broer en Jan en Jos Hilhorst hebben erop gewezen dat de abdij de tienden van Eemland in 1533 verkochten.³⁰ Kennelijk is Hoogland daarvan uitgezonderd geweest óf betrof de 'verkoop' in werke-

lijkheid een verpachting.

Ondanks de pogingen van de abdij om grondrechten te behouden moest men omwille van de ontginningen concessies doen, die de deur openden naar een situatie waarbij de malen feitelijk zelf eigenaars werden. Bovendien werd steeds meer woeste grond verdeeld, al dan niet ontgonnen. De meeste malen waren al eind 13de eeuw aanzienlijke Amersfoortse burgers, die natuurlijk niet zelf ploegden en hier ook niet woonden. De boer moest dus voor twee of meer bazen verdienen. Omdat de tijns door inflatie niet veel meer voorstelde heeft de Sint-Paulusabdij in Eemland vanaf 1399 veel tijnsgoed in een leen omgezet. Dat was overigens al vóór 1283 gebeurd met de malenhoeve Langenoord. In plaats van de jaarlijkse betaling van tijns kwam een *heergewaad*. Wanneer een landgoed bij het overlijden van de leenman overging op een erfgenaam of andere leenman betaalde deze zijn leenheer een bedrag ineens, als erkenning dat hij het land niet zelf bezat maar in leen had. Volgens Broer had de abdij meer last dan lust van de landerijen; de omzetting van de mindere grond in leengoed in dat jaar was inderdaad bedoeld als stimulans tot ontginning.³¹ In 1401-1403 werden Groot Emiclaer, Zielhorst, De Hoeve, Liendert en Ten Voorde omgezet in leengoed; Oost-Liendert volgde in 1423.³² In Leusden en Leusbroek pakte men het anders aan; daar is tussen 1450 en 1520 het verouderde hofstelsel omgezet in eeuwige erfpacht met een sindsdien bevroren pachtbedrag.³³

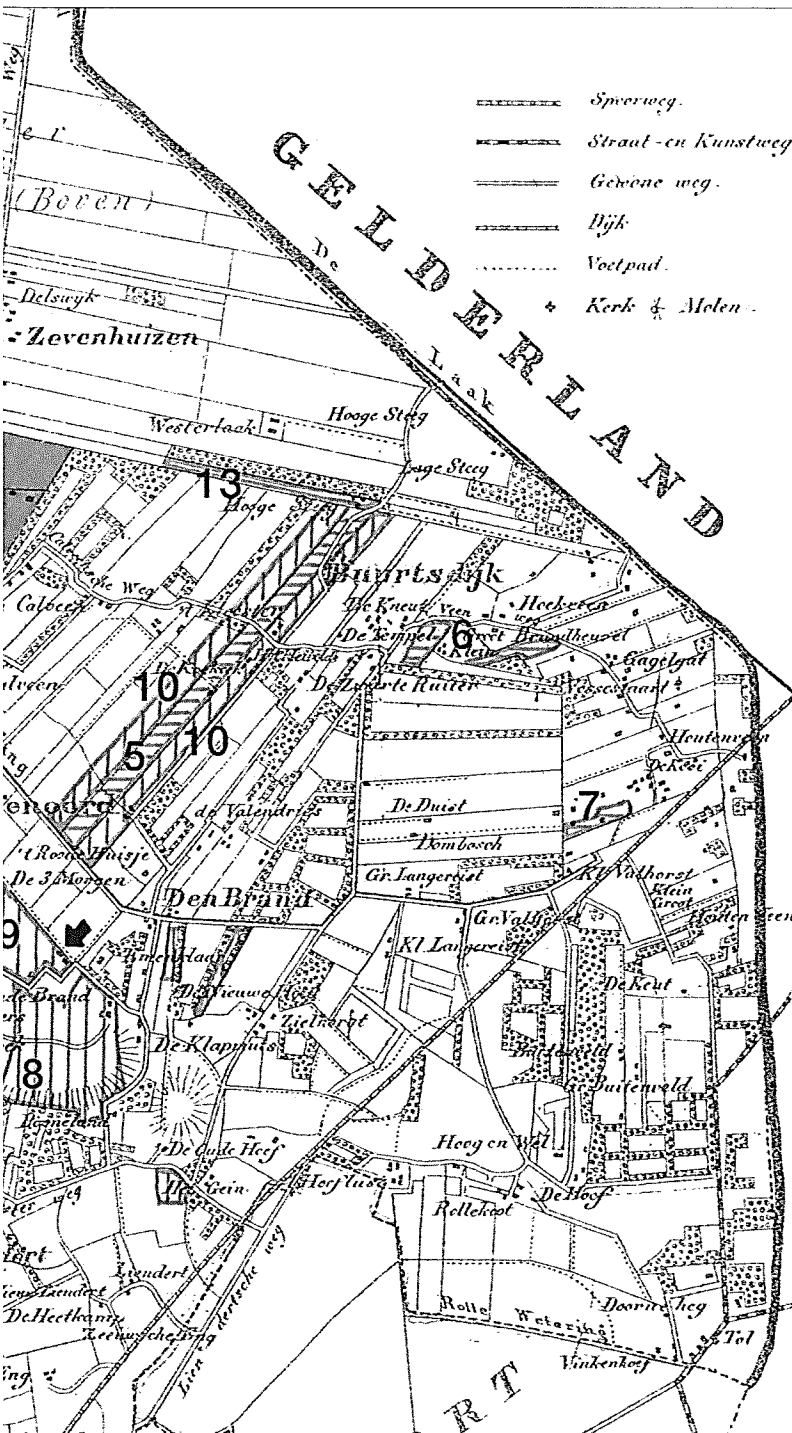
Ook het kapittel besteedde het beheer van haar hoeve weer uit en riskeerde zo evenzeer de greep erop te verliezen. Net zoals de abdij op Ten Hove de tijnsen en tienden van al haar boeren in de wijde omgeving inde, zal het kapittel dat gedaan hebben op het eigen landgoed Ten Bosch.

Nadat de Staten van Utrecht zich in 1579 hadden aangesloten bij de Opstand confisqueerden zij de goederen van de katholieke geestelijke instellingen. In 1593 namen zij de bezittingen zelf in beheer, waarvoor de vijf Utrechtse kapittels en de abdij werden geseclariseerd.³⁴ Daarna zijn deze tienden alsnog aan particulieren verkocht. De kanunniken moesten voortaan gereformeerd zijn. Het kapittel werd zo gevuld met Utrechtse edelen en burgers die de goederen beheerden en daarvoor een aandeel in de inkomsten kregen. Deze situatie zou blijven voortbestaan tot 1811, de Napoleontische tijd.

3. Ten Bosch tot 1329

De namen Emiclaer en Ten Bosch Het land van het kapittel van Sint-Pieter heet in de oorkonden *de goederen in Emiclaer*, bijvoorbeeld in een Latijnse oorkonde van 1309: *bona nostra in Emminglaer sita*. Geografische namen eindigend op -laer duiden op bosgebied. Op het Hogeland moet

HERONTDEKKING

De landerijen van Ten Bosch en van de malen van Hoogland, ingetekend op de kaart van J. Kuiper, Gemeente atlas van de provincie Utrecht (Leeuwarden 1868). Samengesteld op grond van onderzoek van Gijs Hilhorst en Gerard Raven.

Bosserdijk

(horizontaal gearceerd)

- 1 Kernland; de pijl geeft de boerderij aan
- 2 De Oude Hei
- 3 Het Hoge Hoekje
- 4 Nieuwland (twee slagen)
- 5 Calveen
- 6 Hoekveen (twee percelen)
- 7 Hateveen

Klein Emiclaer

(verticaal gearceerd)

- 8 Kernland (vijf percelen); de pijl geeft de boerderij aan
- 9 De Oude Hei
- 10 Calveen (twee slagen)

In de Middeleeuwen

vervreemd land

(zonder arcering)

- 11 Zeldert
- 12 Coelhorst
- 13 Ter Duist

Malenland (grijs)

Van de percelen 2, 4, 5, 8 (deels), 9-11 en 13 was de tiend in 1907 losgeraakt van de tienden van Ten Bosch.

oorspronkelijk heel veel bos zijn geweest. Dat is nog te herkennen in Schippersbos (bij Zielhorst) en Scheutersbos (Nieuwland), maar ook namen als -horst en -lo (Schothorst, Halloo) duiden daarop.³⁵

In de zojuist genoemde oorkonde heeft het kapittelland in het gerecht Emiclaer geen nadere aanduiding. Dat was op zich voldoende duidelijk, maar de naam Emiclaer was toch verwarrend omdat ook verschillende andere hoeven zo heetten, zoals Groot Emiclaer en Langenoord (dat vaak *Emiclaer en Langenoord* werd genoemd). Voor de betrokkenen waren eigenaar en bezitter dan kennelijk voldoende om ze uit elkaar te houden. Daarom vinden we in het malenarchief van 1583 nog verschillende boerderijen Emiclaer, maar voor het eerst ook de duidelijker benaming *Klein Emiclaer*. Het kapittel noemde het zelfs in 1599 nog simpelweg Emiclaer.

Toch gebruikte men voor het kapittelgoed meestal de benaming Ten Bosch, in het latijn *De Busco* of *De Buscho* (bij het bos), en zelfs *In Busco* (in het bos). De Nederlandse naam komen we voor het eerst tegen in 1328: *tgoet tot Emminclaer ende totten Bosche*. Een jaar later heet het *Van den Bossche* en achterop die oorkonde nog eens *Ten Bosch*. In een andere oorkonde van dat jaar is sprake van *de Eng ten Bosche*, terwijl we ook in 1721 nog de Bossere ngh tegenkomen.³⁶ In 1583 vinden we verschillende vermeldingen van Ten Bosch en éénmaal ook, voor het eerst, *Bosscherdijk*. En nog in 1624 schreef de kameraar van het kapittel in het huurboek *die goederen in Busco*; pas in 1637 noemt ook hij het Bosserdijk.³⁷

De naam *Bosterdijk* vinden we pas eind 17de eeuw. Tot 1940 werd Bosserdijk meestal zo geschreven. Helaas wist het Meertens-instituut over de naam verder niets te melden. De naam dijk lijkt erg overdreven, want daarvoor was op de hooggelegen eng geen aanleiding. Eerder valt te denken aan een heuveltje of houtwal. Tot voor enkele jaren immers liep de nabijgelegen Zevenhuizerstraat bij zware regenval van Bosserdijk noordwaarts onder water. Dat is precies de plaats waar eeuwenlang een merkwaardige bocht in de weg lag die pas begin 20ste eeuw is rechtgetrokken. Misschien heeft de boer hier dus een eenvoudige waterkering aangelegd.

Domkanunnik Wulfger De eerste vermelding van Ten Bosch vinden we in 1294, in het testament van Wulfger, een kanunnik van de Utrechtse Dom of Sint-Maartenskerk.³⁸ Hij schonk aan zijn neefje Jan Godefridusz Coman £8 (ponden van elk 240 zilveren penningen) uit de opbrengst van Ten Bosch. Voor dat geld moest Jan naar school gaan en daarna voor priester studeren. Het bedrag was genoeg om er ook nog een *vicarie* van te stichten, verbonden aan een altaar in de Dom. Zo'n vicarie was een stichting die tot doel had een priester missen te laten lezen, meestal voor het zielenheil van de stichter.³⁹ Kennelijk had Wulfger rechten op een deel

van de oogst van Ten Bosch, maar het is niet duidelijk hoe hij daaraan kwam. Een verband met de Sint-Pieterskerk is ook niet te leggen. Wel blijkt uit de oorkonde dat hij toen ook een rente uit Sneul (nu in het zuiden van Nieuwland) had en land in Bloemendal (Amersfoort) en Bunschoten bezat. Het is mogelijk dat dit vererfd familiebezit was, maar ook kan Wulfger zo zijn spaargeld hebben belegd. We komen bij Sneul op hem terug.

De landerijen van Ten Bosch De oudste aanwijzing voor het bestaan van de landerijen van hoeven in Emiclaer zijn de tienden, die al eerder ter sprake kwamen. In 1533 waren deze nog bekend als de *Busschertiend*, dus de tienden die werden opgebracht van Ten Bosch. Bosserdijk leverde kennelijk vooral rogge op, destijds hét graan om brood mee te bakken. Op de tienden rustten drie oudschilden belasting en op elke mud nog eens een oude Carolusstuiver. Helaas is in 1533 niet ingevuld wie deze tienden pachtte. In 1571 was die pachter Elbert Evertsz van boerderij Zielhorst, in ruil voor 24 mud rogge, kennelijk in natura. Zijn borgen waren Hendrik Gijsbertsz uit Hoogland en Hendrik Tonisz uit Leusbroek.

Na de secularisering van de Sint-Paulusabdij zijn de tienden verkocht en een soort belegging geworden die 'te koop' was. Er zijn in de loop der tijden heel wat tienden teloor gegaan of afgekocht, maar bijgaand kaartje is toch een goede indicatie. Het is gemaakt naar aanleiding van de Tiendwet-1907, die de tienden afschafte met ingang van 1909. In dat jaar is een uitvoerige inventarisatie gemaakt van alle percelen van de *Boscherdijker tiend*, compleet met kadasternummers.⁴⁰ Op grond daarvan is het afgebeelde kaartje gemaakt, waarbij de gegevens zijn aangevuld met de uit andere bronnen bekende landerijen. Het valt daarbij op dat de tienden alleen nog het land op de eng betroffen (behalve de gearceerde gedeelten) en de percelen in Coelhorst (geheel linksonder) en in het Veen (geheel rechts; de twee zuidelijke stukken zouden ook bij Klein Emiclaer gehoord kunnen hebben).

In 1909 waren de velden inmiddels verspreid geraakt over vijftien eigenaren en vooral in gebruik als akker- en weiland. Nog steeds werden bij 13 van de 46 percelen tienden betaald in natura: rogge, koren, aardappelen en hakhout, al deed men dat toen voor het gemak eens per zes jaar. Volgens de regels die *tiendkrover* Arie van Dijk (de gemeentebode van Hoogland) opgaf moesten twee van elke 25 schoven graan worden afgestaan. Na aftrek van 20% grondbelasting was dat inderdaad 10% van de oogst. Dat was voor de tiendpachter veel gunstiger dan bij betaling in geld, want daar waren de bedragen meestal blijven steken op een dubbeltje of kwartje. Voor aardappelen gold een aparte regeling: daarvoor bedroeg de

tiende f 3,92 per ha. De laatste pachter van de tiend was boerin Maria van der Kooij, weduwe van Geurt Voskuilen van boerderij Sneul. Het echtpaar was sinds 1885 tiendgerechtigd geweest en had de tiendgewassen steeds in het openbaar laten verkopen.

Op het kaartje heb ik de landerijen van Bosserdijk aangegeven, zoals die bekend zijn uit het pachtcontract uit 1547. Hieruit volgt dat de andere gronden uit de tienden in principe bij Klein Emiclaer hebben gehoord. Centraal zien we de grote blokken van percelen op de eng. In het buitengebied liggen de voormalige woeste gronden die later tussen de malen zijn verdeeld en ontgonnen. Elke hoeve kreeg zo één of meer stroken in het nieuwe land. Dat gebeurde al snel niet meer in onregelmatige blokverdeling, zoals we nog zien in Sneul, maar in langwerpige *slagen* (slaan = verdelen). Opvallend is dat er geen tienden meer waren van de slagen in Nieuwland, Calveen en Overzeldert, die in 1547 nog wel bij de hoeven hoorden.⁴¹

Twee boerderijen: Klein Emiclaer en Bosserdijk Al vóór 1328 waren de ontginningen zover gevorderd dat op het kapittelgoed in Emiclaer twee boerderijen stonden. We zagen immers al dat de benaming toen *lgoet tot Emminclae ende totten Bosche* luidde. Dit was een heel gebruikelijke situatie naarmate de ontginningen voortschreden. Ook in Leusden gebeurde dat, waar in het oosten de groei zelfs zó onbeperkt was dat er soms vier volwaardige bedrijven ontstonden.

We weten niet welke van de twee hoeven er het eerst stond, maar voor Klein Emiclaer pleit dat deze dichter bij Ten Hove stond en ook de naam Emiclaer behield. Ook spreken de deken en het kapittel in 1329 van *dat goet van Emminchlaer; uut w[e]lken goede rurende is dat goet van den Bossche*, alsof Ten Bosch uit Emiclaer zou zijn voortgekomen, maar met Emiclaer kan net zo goed het gerecht bedoeld zijn.

In 1548 omvatte Klein Emiclaer 30 morgen, blijkens het oudschildregister. Daarmee was het iets kleiner dan Bosserdijk, dat 40 morgen had volgens de huurboeken van 1595 en 1618. Deze aantallen waren voor een malenhoeve normaal. Het oppervlak van een hoeve was rond 1200 op 16 morgen gerekend, maar als gevolg van de gevorderde ontginningen stelde men in het register van het morgengeld van 1423 een hele hoeve in Hoogland voor het gemak op 40 morgen. Dat was misschien iets te optimistisch, zodat bij de morgenboeken van 1446 en in 1456 35 morgen werd genomen. In Leusden en Soest bleef een hoeve intussen altijd 16 morgen (in Leusden in de 16de eeuw ook wel 20 morgen) en was 32-35 morgen een *dubbel erf*.⁴²

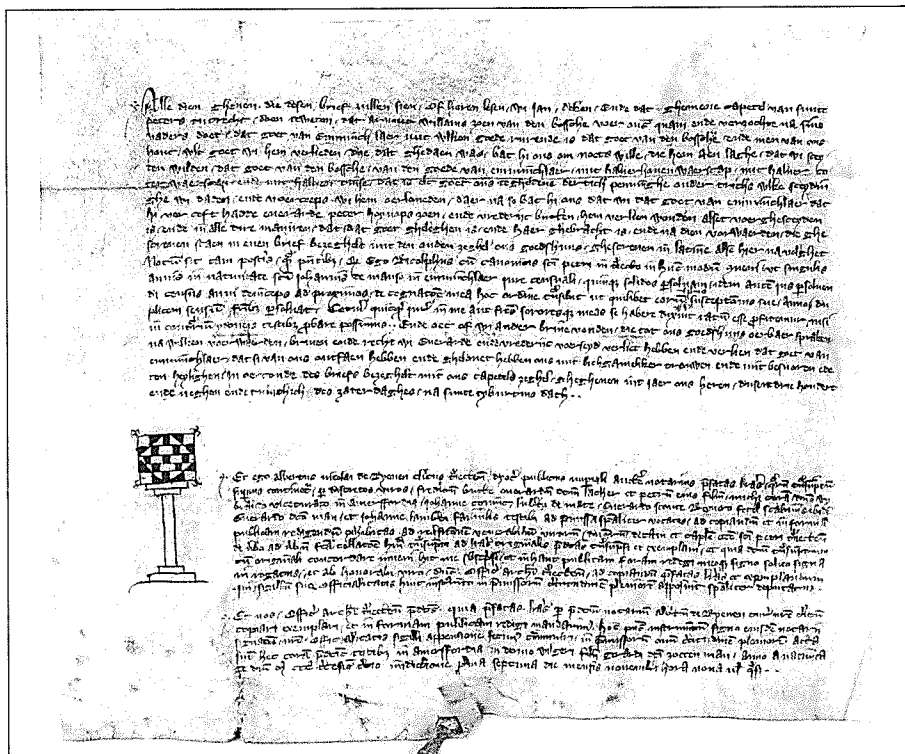
De familie Van den Bosch Het kapittel gaf Ten Bosch weer uit in erftijns. De oudste oorkonde daarvan dateert van 1309. De erftijns bedroeg vijf *solidi* (schellingen) oud Utrechts per jaar. Een schelling was een gouden munt die gelijk stond met twaalf zilveren *denarii* of penningen, dus de tijns bedroeg 60 penningen. Deze tijns moest worden betaald in de Sint-Pieterskerk, op Sint-Maarten of uiterlijk acht dagen erna. Sint-Maarten was de patroon van de Utrechtse Dom; zijn feestdag valt op 11 november. Ook al was de tijns erfelijk, dat betekende nog niet dat de bezitter ermee kon doen wat hij wilde. Het kapittel was vooral bang dat de tijns zou worden verhandeld. Daarom bepaalde men dat zo'n 'verkoop' binnen een maand moest worden gemeld en dat de tijns dan zou worden verdubbeld.⁴³ Het verrast niet dat de vijf schellingen overeenkomen met de tijns die de andere malenhoeven aan de Sint-Paulusabdij moesten betalen.

De bezitter van 1309 was Willem van den Bosch, de zoon van Ricoud van den Bosch (vaak geschreven als Van den Bossche). Ricoud werd ongetwijfeld apart vermeld omdat hij het goed tot dusver had bezeten. In 1282 en 1293 was hij lid van de malen en getuige. Waarschijnlijk was hij toen al bezitter van Ten Bosch en vertegenwoordigde hij het kapittel; hij kan daarnaast ook zelfstandig geërfde geweest zijn. Het zou zelfs kunnen zijn dat de erfelijke tijns veel verder terugging en de familie dus al langer aan het landgoed verbonden was. Het ligt immers voor de hand dat de familienaam van het landgoed is afgeleid, wat er op zou kunnen duiden dat de familie daar (aanvankelijk) woonde. Een aanwijzing daarvoor zullen we nog vinden in de oorkonde van 1329.⁴⁴

Willem Ricoudsz wordt in 1328 opnieuw vermeld. Toen droeg zijn neefje Ricoud Everardsz van den Bosch alle rechten op het landgoed aan hem over. Mogelijk had Willems broer Everard die rechten opgebouwd door mee te helpen aan de exploitatie van Ten Bosch; na diens dood moest de erfenis dus met het neefje worden geregeld.

De splitsing van Bosserdijk en Klein Emiclaer In of kort vóór 1329 overleed Willem en kreeg diens zoon Arnoud Ten Bosch in tijns. Maar de erfenis was minder aantrekkelijk dan deze leek. Arnoud verkeerde in financiële moeilijkheden: hij kreeg *om noets wille, die hem aen laghe* meteen toestemming van het kapittel om Ten Bosch en Klein Emiclaer te splitsen. De laatste boerderij mocht hij verkopen aan Everard Peter Heinopsz en Frederik Butten [van den Voorde]. Die 'verkoop' betekende slechts dat het kapittel er twee bezitters bij kreeg. Arnouds erfrechten waren kennelijk zo sterk dat hij daar toch geld voor kon vragen. Of er echt geld is betaald blijft nog de vraag; misschien waren beide heren zijn schuldeisers.

Deze splitsing is het vroegst bekende voorbeeld voor malenhoeven. In

De oorkonde van 1329 (Het Utrechts Archief, Archief kapittel van Sint-Pieter 641).

1310 waren er al twee hoeven Liendert (Groot en Klein of Oost-Liendert) en in 1334 worden Groot en Klein Wede vermeld, maar ze waren toen nog samen. De eerste andere afsplitsingen betroffen De Hoeve (*het wederdeel van Zielhorst*) rond 1350, Lutlike Wede in of vóór 1351 en Klein Wede in 1360. Van Liendert, Groot Emiclaer en Kattenbroek weten we dit pas in de vroege 15de eeuw.⁴⁵

Uit latere bronnen is bekend dat de landerijen vrij nauwkeurig over de lengte gesplitst werden, dus dwars op de hoogtelijnen. Zo had elke boer ongeveer evenveel hoog en laag, akker- en weiland. Bij Ten Hove in De Oude en De Nieuwe Hoef van de Sint-Paulusabdij geschiedde dit rond 1550.⁴⁶ In 1554 was dat ook het geval bij De Hoeve.⁴⁷ Zo ging het ook in Leusden, maar ook hier lijkt het om late voorbeelden te gaan, want we weten slechts dat deze vóór de 16de eeuw plaatsvonden. Soms werd die splitsing daar overigens later weer deels ongedaan gemaakt. Betrof het een scheiding van twee hoeven, dan stonden die dicht bij elkaar (bijvoorbeeld tegenover elkaar aan de weg).⁴⁸ Dat was in Hoogland niet zo, omdat

de oudere hoeven nog in blokverkaveling stonden en niet in stroken zoals in Leusden. Een blokverkaveling leent zich uiteraard niet zo goed voor exacte splitsing. Als we de landerijen van Klein Emiclaer bekijken valt op dat hier *niet* zo'n vrijwel volledige splitsing van elk stuk grond is toegepast. Het land van Klein Emiclaer bestond vooral uit goede gronden op de eng, zelfs relatief veel als we dat vergelijken met Bosserdijk en de andere malenhoeven. Met twee van de drie slagen in Calveen kwam deze hoeve ook hier beter uit, al is het mogelijk dat ook Bosserdijk er twee heeft gehad.

Ondanks de oude bepaling over verkoop werd de tijns niet verdubbeld: elke hoeve moest de halve tijns van 30 penningen opbrengen. Op de rug van de oorkonde is later vermeld dat de goederen in Emiclaer zes schellingen en zes penningen oud Utrechts opbrachten (samen dus 78 penningen), maar dit moet een vergissing zijn. Net als bij andere splitsingen van malenhoeven werd ook de stem in de malen verdeeld: er waren nu twee *halve hoven waarschap* (= aandeel).

Opvallend is dat Arnoud na deze scheiding en 'verkoop' verzocht om hem Klein Emiclaer opnieuw te *verlijen* (in leen te geven), waarmee hij een soort onderleenman van Everard en Frederik lijkt te zijn geworden. Nog interessanter is dat hij vroeg om dat te doen *na dien vorwaerden, die ghescreven staen in enen brief, bezeghelt mit den oude zeghel ons goedshuus, ghescreven in Latine, alsoe hierna volghet*. In deze Middelnederlandse oorkonde wordt (zoals vaker gebeurde) een oudere tekst in het Latijn geciteerd. Het opvallende is echter dat de bewoording afwijkt van de Latijnse oorkonde van 1309. Omdat Arnout kennelijk de brief heeft overhandigd moeten we hier met een oudere, 13de-eeuwse tekst te doen hebben. Er wordt immers opgemerkt dat die nog met het *oude* zegel van het kapittel is gezegeld; het nieuwe zegel is bekend van 1300 en het oude van 1247-1256.⁴⁹ Het lijkt erop dat dit de tekst is van de brief van Arnouds grootvader Ricoud van den Bosch, die voor het eerst vermeld wordt in 1282, of eerder. De tekst zelf is verder niet opzienbarend. Ook hierin lezen we een tijns van vijf schellingen en de regel van verdubbeling bij verkoop, maar de betaaldag is Sint-Jan in plaats van Sint-Maarten. Het moet daarbij het feest van Johannes de Doper (24 juni) betreffen, omdat dat later ook het geval was met Klein Emiclaer.

In de oorkonde van 1329 wordt naast het recht op hoevenwaarschap ook de *keuterwaarschap* genoemd, die meeverdeeld werd. Dat betekent dat de geërfde als lid van de malen niet alleen zelf recht op gebruik van de woeste gronden had, maar ook een lapje grond aan een keuterboer mocht geven die mogelijk daarvoor een tijns betaalde. Dit oudere recht is een standaardfrase in Hooglandse oorkonden die uiteindelijk archaisch werd,

maar was elders in Eemland niet gebruikelijk. Nog in 1664 lag er een *keuterstede van 't erve Bosserdijck* in Sneul. Daarnaast kwam het voor dat van een malenhoeve zelf een lapje werd gehaald voor een keuterboer. Zo'n keuterboer had uiteraard geen rechten op de woeste grond.⁵⁰

4. Bosserdijk

Het kernland Het land van Bosserdijk is ons relatief goed bekend uit het al genoemde pachtcontract van 1547. Dat bestaat slechts uit een klad met een omschrijving van de landerijen. Bij zo'n contract werd doorgaans geen kaart gemaakt, omdat dat een dure zaak was. Doorgaans had men voldoende aan een omschrijving met veldnamen en de *belendingen* (namen van burenen); tot de invoering van het Kadaster in 1832 was dat bij de verkoop van land gebruikelijk. Er blijven nog wel wat eigenaren over die we niet kunnen plaatsen, maar dit is toch een duidelijke bevestiging dat de grenzen van het kerngedeelte van Bosserdijk in 1547 overeenkwamen met wat wij uit latere bronnen weten.

In het contract staat vervolgens dat dwars door het erf een wal liep, omzoomd door eiken, zeven duim dik. Verder bestond het goed uit twee perken roggeland (de Eng van ca. 7 morgen en één van 1^{1/2} morgen), een haverkamp (3^{1/2} morgen), een plaggenveld voor het eerst met haver en rogge gezaaid met aan één zijde bomen van 6 of 7 duim dik. Ten noorden en oosten van het landgoed was er een eikenwal van 4 of 5 duim dik en tenslotte was er een heggenwal.

Het buitengebied Verder waren er in 1547 zeker 20 morgen verspreide gronden:

- * 3 morgen haverland genaamd Haverkamp: dit kunnen we identificeren als het Hoge Hoekje, waar rond 1870 Klein Bosserdijk zou verrijzen;
- * 4 en 2 morgen haverland in Nieuwland; in 1811 blijken deze respectievelijk in het Grote Nieuwland te liggen;
- * 8 morgen haverland in Calveen, genoemd het Half Calveen, aan de westzijde belend door Jan Soest [= Klein Emiclaer];
- * een slag in het (Hooglander)veen bij Nijkerk genaamd De Broodheuvel, negen roeden (33m) breed en lang ongeveer een *boogshot* (hoever je met een boog kunt schieten, is niet duidelijk, maar toch wel 100 m, waarmee we komen op 0,4 ha);
- * haver- en heiland in de Oude Hei groot ca. – schepel 's jaars (0,03 ha), in het oosten belend door Jan Soest, pachter Wouter Hendriksz;
- * 1^{1/2} morgen roggeland in Overzeldert, aan de oost- en noordzijden een wal en heg met eiken geplant en buiten de wal een perkje plaggenveld.

Ook hier vinden we veel belangwekkende informatie. Van Itersen, die dit contract al in 1931 bestudeerde, wees erop dat de slagen in Nieuwland en in Broodheuvel bij de verdeling van het malenbezit zijn verkregen. De verdeling kwam doorgaans tot stand ná ontginning in maalschapsverband, al zijn laaggelegen stukken soms pas veel later ontgonnen. Uit de publicatie van Dekker en Mijnsen weten we nu dat Nieuwland en Broodheuvel waarschijnlijk in 1150-1250 waren ontgonnen.⁵¹ Op de Ronde Broodheuvel was men er destijds echter nóg mee bezig.⁵² In 1832 hadden de malenhoeven elk twee of drie van zulke lange percelen in Nieuwland. Dat Jan Soest buurman was van Bosserdijk moet zijn voortgevloeid uit de splitsing van Bosserdijk en Klein Emiclaer in 1329. Merkwaardig is wel dat de velden in Nieuwland, Calveen en Overzeldert op de tiendkaart ontbreken, terwijl daarop wél een veld op de hoek van Coelhorsterweg en Oudeweg staat. Dit moet daarom behoord hebben tot Klein Emiclaer. Tenslotte kunnen we concluderen dat er in 1547 20^{1/2} morgen haver werd verbouwd en 10 morgen rogge.

Over het aantal morgen hebben wij alleen latere bronnen. In 1547 had Bosserdijk minstens 32 morgen, waarvan 12 morgen kernland. In 1595 en 1618 was er in totaal ca. 40 morgen, in 1619-1634 44^{1/2} morgen, waarvan 6^{1/2} in Nieuwland en 9 verpacht (in Calveen?). Bij een nieuwe meting in 1637 bleek dat 57 morgen te zijn en na verkoop van de grond in Calveen in 1650 47 morgen. In 1653 is het nog maar 36, in 1784 44.

Het vertrek van de familie Van den Bosch in 1339, of toch niet? Met de verkoop van Klein Emiclaer in 1329 was Arnoud Willemsz van den Bosch niet uit de zorgen. Ruim drie maanden later verklaarde hij voor de malen dat hij van zijn oom Rutger van den Bosch £85 had geleend, met als onderpand een stuk land op de Eng ten Bosch, genaamd het Kampeland.

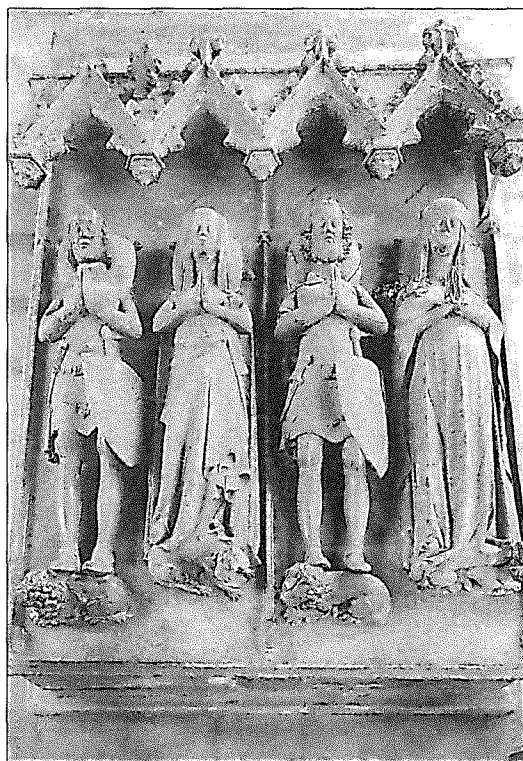
In 1339 was Arnoud nog verder in het slop geraakt. Hij moest nu ook Bosserdijk 'verkopen' aan ridder Arnoud van IJsselstein, schout van Amersfoort en Eemland. De overdracht vond plaats voor de schout van Emiclaer en de gemene malen, in de openlucht op de brink: *totten voerde opten brenc*. Waarschijnlijk was dat bij het landgoed Ten Voorde, bij de doorwaadbare plaats op de grens met Amersfoort (bij Klein Emiclaer kom ik daar nog op terug). Hier vergaderden de malen tot in de 16de eeuw; daarna ging men naar Amersfoort.

Het moet een smartelijke bijeenkomst geweest zijn. De hele familie Van den Bosch kwam opdagen: Arnoud en zijn moeder Alijd, neef Ricoud Everardsz, oom Ricoud, Arnoud Rutgersz. Ook was ene Jan Bastaert of Bastert aanwezig, mogelijk een bastaardzoon, die we hierna nog tegen zullen komen. Moeder Alijd had als weduwe nog recht op lijftocht (vrucht-

gebruik) van het land, maar ook dit moest zij afstaan. Een dag later verscheen Ricoud Everardsz van den Bosch voor de bisschop en bevestigde dat hij samen met neef Arnoud Willemsz de erfijns had 'verkocht' voor £60.

Toch bleek de familie in 1356 nog land te beheren in het gerecht Duist en de Haar dat afkomstig was uit het goed Ten Bosch. Ricoud en Gerrit Splinter, zonen van Willem van den Bosch en dus broers van de onfortuinlijke Arnoud, hadden woeste grond ontgonnen en droegen het bezit weer over aan het kapittel van Sint-Pieter. We zullen het nog tegenkomen als Ter Duist. Een Gerrit Splintersz wordt in de al genoemde oorkonde van 1307 vermeld als dienstman van de heer van Stoutenburg. Het is beslist niet denkbeeldig dat de heer van IJsselstein Bosserdijk gewoon opnieuw in onderpacht heeft gegeven aan de familie Van den Bosch. We zagen immers eerder dat iets dergelijks met Klein Emiclaer lijkt te zijn gebeurd en dat twee broers Van den Bosch nog tot 1356 land hadden beheerd. Bovendien zijn we bij de familie een Jan Bastert tegengekomen, en juist die Jan zou in 1360 de nieuwe pachter worden. Mogelijk had ook Jan het land voor Arnoud van IJsselstein bewerkt en was de nieuwe regeling een vorm van beloning.

Maar eerst moeten we ons bezighouden met de heer van IJsselstein zelf: wie was hij en hoe kwam hij aan het landgoed in Hoogland?

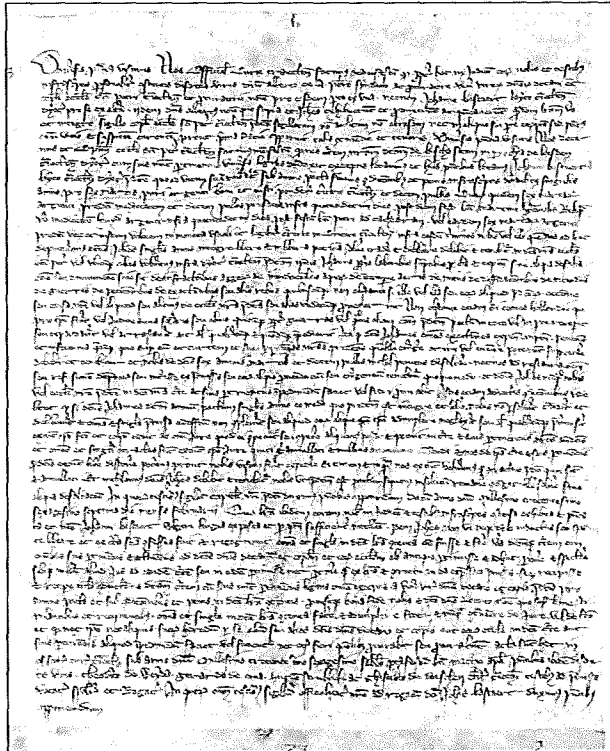

Het grafmonument van Arnoud van IJsselstein en zijn vrouw Maria van Avesnes. Links Arnouds ouders Gijsbrecht en Bertha. Zandsteen, 14de eeuw, Hervormde Kerk IJsselstein (Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, neg. 75408).

Arnoud van IJsselstein (1339-1360) Ridder Arnoud van IJsselstein was een machtig man. De leenregisters van IJsselstein beginnen zoals gemeld pas in 1406 en kunnen ons dus niets nieuws over Bosserdijk bieden. Maar er is wel veel bekend hoe Arnoud geleidelijk een eigen rijkje opbouwde in de strijd tussen Utrecht en Holland. Als schout van Amersfoort en Eemland was hij ook in dit gebied van grote betekenis. Over bemoeienis met Bosserdijk is echter niets bekend; voor hem was dit waarschijnlijk slechts de zoveelste bezitting.

Lijfpacht aan de familie Bastert (1360-1393) Uit de periode 1360-1416 zijn zes lange contracten van het kapittel bewaard gebleven. Pas in 1784 heb ik weer zo'n uitgebreid betoog gevonden. Bosserdijk werd steeds omschreven als een *(kerken)hof en goed*. De contracten werden opgemaakt voor de deken van St Pieter, voor een Utrechtse rechter of notaris of voor schout en schepenen van Amersfoort. Namens het kapittel verscheen in 1360 heer Albertus, *syndicus et procurator* (gevolmachtigd zaakwaarnemer). In 1393 was de deken van het kapittel er zelf bij, in 1398 de adellijke **g e e s t e l i j k e** Laurentius Buer. In 1405 werd het kapittel vertegenwoordigd door Johan Hervoort en in 1416 door Jacob van Dorschen.

We hebben nu te maken met verpachting in plaats van tijns, want er werd een pachtcontract opgesteld met gedetailleerde bepalingen.

*Het pachtcontract van Jan Bastert, 1360
(Het Utrechts Archief, Archief kapittel van Sint-Pieter
645-1).*

Bovendien werd de hoeve vanaf nu niet meer in erfpacht maar in *lijfpacht* gegeven, tot de dood van de pachter. Het kapittel wilde dus graag zelf uitmaken aan wie het landgoed werd verpacht, terwijl dit ook de kans bood om de pachtsom te verhogen. We zullen nog zien dat dat nu inderdaad gebeurde, maar dat de pacht ook nadien meestal vererfde.

In het eerste contract valt op dat ook de graaf van Holland geen bezwaar mocht hebben tegen de nieuwe pachter. Dit is alleen te verklaren als we bedenken dat Arnoud in zijn dienst was. Die pachter was Jan Bastert, vermoedelijk een familielid van Van den Bosch. Net als de familie Van den Bosch zal Jan het inmiddels uitgestrekte landgoed in familieverband hebben beheerd. In 1379 werd een nieuw pachtcontract gesloten met zijn weduwe Margriet. Jan was dus kort tevoren gestorven. Margriet erkende de lijfpacht van het kapittel, maar nu ging de wens tot erfpacht weer een rol spelen. Zij wist te bedingen dat ook haar zoon *Gijsbert Jan Bastertsz* meteen als pachter werd vermeld.

Gijsbert Lambertsz (1393-1416) In 1393 werd ene *Gijsbert Lambertsz* pachter. Mogelijk had hij een band met de familie Bastert, maar misschien heeft het kapittel gewoon een andere pachter gezocht.

Het contract van *Gijsbert Lambertsz* werd in 1398 en 1405 vernieuwd. Kennelijk was dat nodig omdat ook *Gijsbert* erfpacht nastreefde, al was dit voorlopig beperkt tot een ‘driemanschap’. In alle drie contracten regelde hij namelijk dat na zijn dood zijn zoon Jan hem zou opvolgen. Mocht zoon Jan overlijden, dan was zijn tweede zoon Godert aan de beurt, geboren uit zijn tweede vrouw Alide, dochter van Klaas Godensz. Het kapittel stelde echter al in 1393 dat het landgoed beslist niet mocht worden verdeeld onder de aangewezen zoons van *Gijsbert*. Als deze stierf moest de opvolger binnen het jaar een nieuw gelijkkluidend contract laten opstellen voor schout en schepenen van Amersfoort of een ander gerecht.

Costwijn en Willem Evertsz (1416-1469) Ondanks alle voorzorgsmaatregelen van *Gijsbert Lambertsz* ging de pacht in 1416 niet over op zijn zoon. Had hij zelf nu genoeg ander land of had hij de regels geschonden? Nu kwam *Costwijn Evertsz* aan de beurt, de zoon van *Evert Costwijnsz*. Ook in dit contract komen wij een ‘driemanschap’ tegen: er wordt vermeld dat bij zijn overlijden achtereenvolgens zijn broers *Willem* en *Herman* hem mogen opvolgen, mits zij zich binnen het jaar meldden voor een nieuw contract. Het betrof nadrukkelijk lijfpacht en Bosserdijk mocht niet gesplitst of zonder toestemming verkocht worden. Vader *Evert* en zijn oom *Ricoud Costwijnsz* waren respectievelijk borg en getuige. Ook hier betrof het een goeie familie: *Ricoud Costwijnsz* was in 1412 immers schout van de bisschop in Hoogland.

In de rekening van 1432 komen we voor het eerst een vermelding tegen van afgesplitste buitengebieden, die hierna nog apart aan de orde komen. Het betreft landgoed Ter Duist, met een andere tijnsnemer. Omdat de rekeningen vanaf 1373 niet bewaard zijn weten we niet of dit gebied al veel eerder was afgesplitst. Het land in Zeldert wordt in 1446 voor het eerst vermeld.

In 1439 blijkt er iets met Costwijn te zijn gebeurd, want drie jaar achtereenvolgend trad zijn vrouw Wendelmoed op als pachteres. Toch was zij geen weduwe. In 1442 blijkt er een nieuwe pachter Peter Klaasz te zijn. Maar na hem vinden we in 1458 Costwijns broer Willem Evertsz, die al vijfmaal eerder had betaald en dus in 1453 moet zijn begonnen. Hij ging echter al gauw gebukt onder schulden en moest daarom andere pachters naast zich dulden.

De familie van Hendrik Brandtsz (1458-1572) In 1458 komen naast Willem Evertsz twee broers: Gerrit Hendrik Brantsz en Brant Hendriksz. Eerst deelden zij het landgoed, waarbij Willem en de broers elk de volle pacht som betaalden. Bovendien hadden de broers de malenrenten van Hollo en Groot Sneul, die het kapittel vanaf 1468 en 1471 apart in tijns uitgaf en die hierna nog aan de orde komen. In 1463 werd het contract van Willem nog verlengd, maar vanaf 1469 hadden de gebroeders het rijk alleen. In 1466-1469 was er al een *expandator* (ontginster) genaamd Loef van de Haer, die namens de gebroeders de tijns betaalde. In 1474 kwam er een weduwe Pippina bij, die mogelijk met Willem getrouwd was geweest. In 1487 vinden we bovendien Anthonis Meinsz, die we nog tegen zullen komen bij Groot Sneul; misschien staat hij hier alleen door een verschrijving. In 1495 komt de volgende generatie aan bod in de persoon van Dirk Brantsz en na diens dood in 1514 zijn weduwe. Dirk en zijn vrouw hebben financiële problemen gehad: daarop wordt al in 1510 gezinspeeld en in de volgende jaren wordt er te weinig betaald. De weduwe stond er alleen voor, want haar vermoedelijke zoon Hendrik Dirksz was nog te jong. Dit roept het vermoeden op dat de weduwe naar een belangrijke buurman heeft omgezien, die de helpende hand kon bieden tot Hendrik volwassen zou zijn. Dat zou verklaren waarom de rekeningen lange tijd niet zijn ingevuld; pas in 1525 lezen we dat de pacht sinds 1516 is betaald door Jan de Koning, die geruime tijd in de rekeningen blijft voorkomen. Hij was als eigenaar van Langenoord precies de gezochte buurman.

Hendrik Dirksz was de pachter met wie het al genoemde contract werd afgesloten in 1547, ingaande 1548. In het oudschildregister en van 1536 en 1548 vinden we deze Hendrik echter ook al, voor 12¹/₂ morgen kapitelland. Dat komt precies overeen met het kernland van Bosserdijk; in ieder geval moet hij van Jan de Koning land hebben gepacht. In het

contract van 1547 blijkt hij immers nog op een ander erf te wonen, waarvan de naam helaas niet geheel leesbaar is door een gat in het papier: *Ba..als*.

Dirk moest de pachtsom voor Bosserdijk uitbetalen aan Jan Urlix. Jan de Koning kreeg verder $\frac{1}{2}$ stuiver, f 24 en elk jaar van de pachtperiode van negen jaar jaarlijks f 2:4:0 van hem, wat misschien een terugbetaling was of een vergoeding voor de gunst de pacht over te mogen nemen. Bovendien kreeg de schout 38 stuivers salaris en betaalde Hendrik ook de wagenhuur. Wolf Reefsz tekende voor hem, want kennelijk kon hij zelf niet schrijven. In 1560 vinden we als pachter éénmaal Hendrik Petersz, wat een schrijffout lijkt te zijn.

De familie Quant, goed voor ruim twee eeuwen (vanaf 1572) De nieuwe pachter Willem Gerritsz gebruikte af en toe de achternaam Quant, maar verder weten we niets over hem. In 1574-1575 vinden we tweemaal als pachter Gerrit Hendriksz, wat zou kunnen duiden op zijn vader of gewoon weer een schrijffout is. In 1587 volgt zijn zoon Reyer Willem Gerritsz Quant hem op. Hij moet dezelfde zijn als Reyer Gerritsz, die zijn naam lijkt te hebben ingekort en geen achternaam meer nodig vond.

In 1595 vinden we Reyer Gerritsz en zijn echtgenote Meinsje Maasdr bij de verlenging van het pachtcontract. Reyer maakte een onhandig kruisje, dat hij wel consequent gebruikte en daarom mogelijk een huismerk was. Blijkens de gepubliceerde Malenarchieven betaalde Reyer in 1598 een volledig deel van f 4 aan de omslag voor waterwerken bij het beekje de Laak in Hooglanderveen.⁵³ In 1610 overstroomde de Rijn, waarbij vier morgen van zijn *wedermaten* in het buitengebied beschadigd werden; twee daarvan had hij samen met Goort Simonsz en Willem Thonisz. Reyer Gerritsz verpachtte in 1619-1631 ook nog eens 9 morgen aan Reyer Jan Gouwen, de pachter van Kattenbroek. Bij deze betalingen komt overigens ook geregeld zijn zoon Gerrit Reyersz voor. Deze Gerrit pachtte samen met Peter in de Hey nog eens 12 morgen onder Hoogland van Willem Willemsz van Groteloo en Peter van Hees. In 1650 is 10 morgen van de slag in Calveen verkocht aan ds Nicolaus Martini, die het weer verpachtte; hem komen we nog tegen bij de malenrente van Klein Emiclaer. Die verkoop vinden we alleen maar in de marge van het huurboek genoteerd, zonder bedrag.

Bij de verlenging van 1627 vinden we zoon Gerrit Reyersz, die in 1624 was opgevolgd en een goede handtekening kon zetten. Hij pachtte nu samen met zijn moeder, die echter in 1630 niet meer genoemd wordt.

In 1639 vinden we Gerrits broer Hendrik Reyersz, die een jaar later een nieuw contract sloot. Hij tekende minder goed, maar kon wel schrijven. De laatste verlenging die ik zag betrof 1652. In de kohieren van omslagen (die

steeds het voorgaande kalenderjaar betreffen) vinden we Hendrik terug met relatief grote bedragen, waarmee hij werd gerekend tot het *tweede lid*, dus de bijna hoogste belastingklasse: in 1644 aan quotisatie *f* 21^{1/2} en aan consumptie *f* 7, bij de buurlasten van 1647 *f* 20, bij het huisgeld van 1653 *f* 11. Blijkens de morgentalen van 1653 had Hendrik Reyersz 36 morgen, plus nog eens 15 aan de IJzerenaard (bij Vinkenhoef aan de grens met Hoevelaken).⁵⁴

Bosserdijk is uiteindelijk ruim twee eeuwen overgeërfd, ook langs de vrouwelijke lijn. Pas in 1805 komen we voor het eerst andere namen tegen.

De pachtsom en slechte munten De betaling van de pacht hoefde vanaf 1360 niet langer geheel op Sint-Maarten plaats te vinden. De helft van het zilver en de hoenders waren dan voldoende, met nog twee weken speling. De rest volgde pas met *S Petrus ad Cathedram* (Sint-Pieters-Stoel, waarbij herdacht wordt dat de apostel Petrus 7 jaar als paus in Antiochië zetelde, 22 februari), wat natuurlijk goed paste bij de Sint-Pieterskerk. Dat was vanouds de datum dat de vorst uit de grond is, zodat de gewassen weer beginnen te groeien. Ook bij de Sint-Paulusabdij was deze regeling nu gebruikelijk, zoals blijkt uit verschillende contracten uit de 15de en 16de eeuw. In 1405 was men nog soepeler: twee maanden na de genoemde feestdagen was ook goed. De betaling moest gedaan worden aan de kame-raar van het kapittel in de Sint-Pieterskerk te Utrecht, maar er kon ook in een andere stad worden afgesproken, bijvoorbeeld Amersfoort. In latere stukken vinden we deze twee betalingstermijnen ook steeds terug.

De pacht werd doorgaans in het najaar verlengd en ging steeds in met Sint-Pieters-Stoel. In 1611 gebeurde dat bij uitzondering al voor de periode ingaande 1613. Overigens lieten ook de malen van Hoogland hun pacht in deze periode met Sint-Pieter ingaan, blijkens voorbeelden uit 1634 en 1697; in 1718-1803 was dat bij hen meestal Kerstmis, maar ik vond nog een *Petri* in 1744, waarschijnlijk voor een pacht die al lang bij één familie berustte. De duur van de pacht was aanvankelijk relatief lang: vanaf 1432 10 jaar, 1442 9, 1453 weer 10, 1458 8, 1508 6, in 1516 krijgt Jan de Koning 12 jaar, 1547 9 en vanaf 1588 steeds 6, een termijn die in de 16de en 17de eeuw ook gebruikelijk was bij de Sint-Paulusabdij en de malen.

De jaarlijkse pachtsom was vanaf 1360 zes mark en tien hoenders (zie bijlage 1). Die pachthoenders waren een symbolisch restant van de tijd dat de pacht in natura werd betaald. In 1440 was de pacht inclusief de hoenders *f* 79, wat erop duidt dat die dus niet altijd in natura werden geleverd. In 1548 gaat het aantal *kapoenen* (gecastreerde hanen) naar beneden, wat opvallend is als dit inderdaad slechts een symbolisch bedrag was. Vanaf

RAVEN

1565 zijn de kapoenen hier kennelijk al bij gerekend, al vinden we ze zelfs in 1784 nog in het contract terug. Blijkens het oudschildregister van 1548 betaalden overigens de meeste pachters al alles in geld en niet meer in natura.⁵⁵ Hoe het werkelijk zat lezen we in de contracten van rond 1600. De 40 kapoenen hoefden nog maar voor de helft *in de veren* gebracht te worden en de rest in geld. Eén kapoen kostte 10 stuiver, vanaf 1618 14 stuiver, 1637 22 stuiver.

Terwijl het aantal hoenders lang gelijk bleef steeg de pachtsom geleidelijk en was beslist geen symbolisch bedrag. Een Utrechtse mark zal niet veel afgeweken hebben van de Hollandse mark. 6 Mark stond dan gelijk aan 1,5 kg, 8 mark 2 lood aan 2 kg. Het is opvallend dat de pacht niet werd uitgedrukt in de toenmalige munten: schilden, guldens of groten. Dit is te verklaren doordat er midden 14de eeuw veel Nederlands en buitenlands geld in omloop was, maar ook veel gesnoeide en valse munten, dus van minder gewicht of samenstelling. Eind 14de eeuw ging dat beter, maar begin 15de eeuw verslechterde het weer. Bovendien is er door de Nederlandse vorsten veel gemanipuleerd met het gehalte van de munten, om zo de lege schatkist te vullen. Zeker met een pachtsom die opnieuw werd vastgesteld was het dan heel verstandig om die in een gewicht aan edel metaal te omschrijven. Er waren overigens al gouden munten in omloop, maar de Utrechtse bisschoppen begonnen pas rond 1400 eigen guldens te slaan. De Sint-Paulusabdij vroeg bijvoorbeeld voor een andere boerderij in 1417 nog een pacht van *drie goede oude Engelse gouden nobels* of gelijke betaling.

Al in 1367 betaalde de pachter geen oude schilden, maar Vlaamse ponden en vervolgens Arnhemse guldens. De betaling van de pacht ging niet altijd vanzelf. Zo blijkt Jan Bastert in 1367 £26 in de schuld te staan bij het kapittel en in 1370 £14, wat gelijk stond aan de jaarlijkse 6 mark zilver. De problemen van het eerste jaar zouden een gevolg kunnen zijn van het beleg van Amersfoort in 1366, dat hierna nog ter sprake komt. De bedragen in ponden vanaf 1432 lijken hoog, maar passen toch in het beeld.⁵⁶ In 1448 wordt er ineens weer minder betaald. Ook de volgende rekening die we nog hebben, van 1458, duidt op problemen: Willem Evertsz betaalde toen éénmalig 52 Franse schilden ofwel *f* 81 Rijns en verder elk jaar 2 schilden voor de resterende schuld; in 1469 zelfs niets. In deze tijd was er veel last van de pest: in 1455-1457 woedde deze in de stad Utrecht en in 1458, 1467 en 1471 in Amersfoort; in 1456-1458 was er ook nog een oorlog waarbij in Soest een blokhuis werd gebouwd.⁵⁷ Bescheiden dalingen van de pachtsom zien we alleen in 1433, 1453, 1458 en 1495, kennelijk concessies aan oudgediende pachters of erfopvolgers.

Intussen liepen de betalingen geleidelijk op tot *f* 132 in 1511. Enkele

dalingen in 1495 en 1500 duiden opnieuw op betalingsmoeilijkheden. Een muizenplaag van 1591 leidde tien jaar lang tot hoge prijzen en in 1492-1495 woedde de pest afwisselend in Amersfoort en Utrecht.⁵⁸ In 1512 werd het betaalde bedrag omgezet in Utrechtse guldens en in 1532 in Hollandse, waarmee het in beide gevallen daalde. Vanaf 1514 beginnen de betalingen zeer regelmatig te worden: tientallen jaren achtereenvolgend worden deze netjes voldaan. Een lager bedrag in 1513-1519 heeft mogelijk te maken met een gewijzigde wisselkoers. In 1528 wijkt het opnieuw af naar beneden.

In 1548 wordt de nieuwe pachtsom feitelijk verdubbeld tot *f* 78 per jaar, uitgedrukt in Carolusguldens van 20 stuiver. In het desbetreffende pachtcontract van 1547 en de oudschildregister s van 1536-1548 worden echter andere bedragen genoemd dan in de rekeningen: respectievelijk *f* 49 en *f* 57:15:0, wat terug te voeren is op het verschil tussen Hollandse en Utrechtse guldens en het feit dat deze guldens nog 25-28 stuiver waard waren. Ook daarna blijft de pachtsom stijgen. De betalingen zijn nu elk jaar gelijk aan de pacht.

Werd de pacht nu vooraf of achteraf betaald? Deze ging in in februari en de betaaldaten waren in november en februari, dus na de oogst. Meer bewijs vinden we in de huurboeken: de pachtbedragen die in 1595-1618 werden afgesproken bij verlenging staan pas één à twee jaar later in de rekeningen, die lopen van oktober tot september van het volgende jaar. Er werd dus zeker achteraf betaald.

De helft van de pacht en alle kapoenen moesten nu worden betaald met Sint-Maarten (11 november) en de rest met Kerstmis (in plaats van Sint-Pieters-Stoel, zoals tot 1585 had gegolden). Die data vinden we ook bij een andere erfpacht van het kapittel in Zeldert rond 1590 en bij de malen in 1645 en 1673 (in 1746 alleen Kerstmis). Maar er werd al rekening gehouden met vertragingen: als betaald werd vóór Kerstmis mocht de pachter minder rekenen voor de kapoenen, bijvoorbeeld 12 stuivers in 1624. In verband daarmee werd ook een *rantsoen* (borgsom) gevraagd die in 1618 een kwartaal en in 1645 een half jaar bedroeg; Hendrik Reyersz was kennelijk een slechte betaler. In 1652 waren er voor het laatst betalingsproblemen. Toen moest de pachtsom ook volledig worden betaald over de twee voorgaande jaren, hoewel in 1650 10 morgen (18%) was verkocht.

Dan waren er nog extra kosten die waarschijnlijk alleen bij de verlenging van de pacht betaald moesten worden. Vanaf 1624 vinden we een bedrag voor de *fabriek* van *f* 24. Vermoedelijk bedoelde men daarmee de kerkfabriek, het fonds voor het onderhoud van de Sint-Pieterskerk. Ook rekende het gerecht een soort leges. In 1637 was het tijd om de landerijen weer eens in kaart te laten brengen door landmeter Diepenhem, wat Gerrit Reyersz liefst *f* 50 kostte! Helaas is niets daarvan bewaard gebleven.

De pacht werd geïnd door een notaris die secretaris was van het inmiddels gesecculariseerde kapittel. Vanaf 1611 vinden we P. Brunings in deze functie. Brunings reisde voor zijn zaken ook naar andere delen van Utrecht en zal dus mogelijk in Amersfoort zitting hebben gehouden. In 1637 was hij afwezig en deed de kameraar van het kapittel F. Uutenbogaerd het zelf. De verlenging van het pachtcontract gebeurde voor twee getuigen in de kapel, blijkens vermeldingen in 1630 en 1637. Ik neem aan dat dat niet een kapel van de Sint-Pieterskerk was, maar de Onze-Lieve-Vrouwekapel te Amersfoort (in feite een kerk) of eventueel die van Coelhorst.

Rampen en turf afgraven In het eerste contract van 1360 klinkt veel begrip door voor betalingsproblemen in geval van oorlog. Na de drie genoemde oorlogen die Arnoud van IJsselstein hielp voeren, is dat niet verbazingwekkend. Inderdaad belegerde de nieuwe bisschop, Jan van Virneburg, Amersfoort in 1366 nog acht dagen eer de stad zich onderwierp. Met de opvolging van bisschop Floris van Wevelinkhoven in 1378, keerde de rust echter weer. In het nieuwe contract van het volgende jaar stond dan ook dat de pacht gewoon betaald moest worden, ook in geval van oorlog, brand, onweer, dijkdoorbraak, werk aan sluizen, dijken of dammen of andere tegenslagen. De volgende contracten herhalen deze bepaling; er waren toen ook weinig oorlogen en de verhouding tussen Utrecht en Holland werd zelfs redelijk. Toch bleek hierboven al dat de pest en oorlogjes het de boeren nog lang niet altijd makkelijk maakten, en dit gebeurde vaker dan in de gevallen dat er ook betalingsproblemen op Bosserdijk waren. Daarna lezen we slechts driemaal iets over zo'n uitzondering, maar nu weer vol begrip. In 1510 wegen *herenscatinge* (belasting) en *publicam guerram* toch weer zwaarder, net als in 1520 met *gemeen morgengeld* en oorlog. In 1560 luidt dit *nisi de guerris et inundatione*, waarbij voor het eerst overstroming als verzachtende omstandigheid geldt.

Toen de rust was weergekeerd, verschoof de aandacht naar het beheer van het landgoed. Vanaf 1393 mocht de pachter niet méér afgraven dan een *dagwerk* witte en twee dagwerken zwarte turf, genoeg dus voor de eigen behoefte. Zwarte turf kwam uit een diepere laag en brandde beter. Hij mocht geen boom of rijs omhakken, behalve de tuinrijs. In 1416 werd nog toegevoegd dat wat er van de inboedel zou zoekraken moest worden aangezuiverd. Greppels moesten worden uitgediept. De pachter mocht nu iets meer witte turf graven: net als bij de zwarte kon hij nu twee dagen lang zijn gang gaan. In 1458-1469 mag Gerrit Hendrik Brantsz van de goede, zwarte en witte turf telkens twee dagen afgraven. In 1547 mocht Hendrik Dirksz echter niet méér turf afgraven dan hij voor zijn eigen huis nodig

had, een regel die in 1541 ook voor Ten Hove gold, waar de abdij bovendien nog meer voorschriften had.⁵⁹ In vergelijking daarmee stelde het kapittel opvallend weinig eisen aan het beheer van de boerderij zelf. In in later tijd is het niet anders; alleen werd in 1637 opgemerkt dat de pachter alle houtheppen in goede orde moest houden. Mogelijk waren daar aanmerkingen over geweest.

Steeds wordt herhaald dat de pacht op de gebruikelijke condities gaat. Wat die dan waren wordt in het contract van 1784 duidelijker gemaakt. Toen werd bedongen dat het land geen ander soort bebouwing mocht krijgen, dat in de wei alleen runderen mochten staan, dat het etgroen (naweiden) niet langer dan oktober mocht duren, dat de pachter in juni en september distels en ander onkruid moest verwijderen en dat greppels en sloten moesten worden op- en uitgehaald. Bosserdijk bestond toen uit een hofstede met twee hooibergen, een wagenschuur, twee schaareshokken en nu zelfs ruim 44 morgen bouw-, hooi- en weilanden, *dries-* (=braak), turf- en plaggevelden.⁶⁰

De latere geschiedenis van Bosserdijk heb ik – zoals gemeld – elders beschreven.⁶¹ Ik haal hier alleen enkele gegevens aan over de bedrijfsvoering in de jaren 1920-1940 uit een vraaggesprek dat ik in 1997 voerde met Gijs en Jans van den Hengel. Dit was het laatste boerenechtpaar, dat hier tot 15 maart 2003 woonde. Op de eng verbouwden zij vooral graan, volgens hen het enige dat op dit hoge land wilde groeien. Er werd toen nog steeds vooral haver en rogge verbouwd, maar ook wel boekweit. Veldjes aardappelen en bieten kwamen er pas na 1950. Het lager gelegen land tussen Engweg en Zevenhuizerstraat was bestemd voor de 15 koeien en evenveel jongvee, die 's zomers in de polders stonden waar ook het meeste hooi werd verzameld. Ook toen stonden er nog houtwallen aan de west- en zuidzijden van het kernland. Het was een hard bestaan waarin de winter beslist geen rustperiode was: mest uitrijden, melken en voeren gingen gewoon door.

(wordt vervolgd)

NOTEN

Afkortingen

- GAA Gemeentelijke Archiefdienst
Amersfoort
HUA Het Utrechts Archief

1. Dit is een sterk uitgebreide versie van mijn artikel De malenhoeve Ten Bosch herontdekt. *Bosserdijk 1300-1650*, in *De Bewaarsman. Tijdschrift van de Historische Kring Hoogland* 6 (2000), 95-102, 7 (2001), 12-16, 112-116 & 128-133 en 8 (2002), 101-110. De latere geschiedenis heb ik gepubliceerd in *Boerderij Bosserdijk* sinds 1620, in *De Bewaarsman. Tijdschrift van de Historische Kring Hoogland* 3 (1997), 17-21, 42-46 & 50-59.

Kees Dekker, Gijs Hilhorst, Fred van Kan, Rob Kemperink en Hans Smit gaven waardevol commentaar op een eerdere versie. Ik dank verder enkele onderzoekers die mij belangrijke aanvullende informatie boden. Martin de Bruijn attendeerde mij op de rekeningen van het kapittel van Sint-Pieter. Map Heijenga stelde haar gegevens over de familie Van Krachtwijk beschikbaar. Gijs Hilhorst hielp bij het lokaliseren van de percelen van Ten Bosch en verkende de geschiedenis van Klein Emiclaer na 1650. Margriet Mijnsen besprak verschillende waterstaatsaspecten met mij. Hans Smit gaf mij aanvullende gegevens over Amersfoortse regentenfamilies.

2. C.J.C. Broer, *Uniek in de stad. De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint-Paulusabdij in Utrecht: haar plaats binnen de Utrechtse kerk en de ontwikkeling van haar goederenbezit (ca 1000-ca 1200)*, Utrecht 2000; C. Dekker, *Een zeer oud en voornaam college. Geschiedenis van de malen op het Hoogland buiten Amersfoort*, Amersfoort [2000], 22-29 & 34; C. Dekker & M.M. Mijnsen, *De Eemlandtsche leegelanden. Ontginningen rond de mond van de Eem in de 12de en 13de eeuw*, Utrecht 1995, 80-82; J.H.M. & J.G.M.

Hilhorst, Soest, Hees en de Birk van de achtste tot de zeventiende eeuw, *Hilversum* 2001, 39, 54, 101, 103 & 241; R.M. Kemperink, De mannen van Weede en Emmeklaar. Enkele terreinverkenningen in de geschiedenis van een middeleeuwse maalschap, in J.A. Brongers e.a. (red.), *Amersfoortse opstellen. Historie, archeologie, monumentenzorg*, Amersfoort [1989], 25-50; W. Ruizendaal, *Bunschoten. Een rechtshistorisch en institutioneel onderzoek naar het middeleeuwse Bunschoten, Duyst en De Haar en de plaats van stad en burgerij van Amersfoort daarin*, (ongepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht 1987, aanwezig in bibliotheek GAA), 132.
3. HUA, Archief kapittel ten Dom 9, 1899-1904: stukken betreffende landbezit in Zeldert 1371-1752 en Duist en Zevenhuizen 1671; HUA, Archief kapittel Sint Jan 752-755: De Slaag [tot 1814 overigens behorend te Soest] 1438-1591. In de morgenboeken van 1536 en 1548 heeft de Dom 15 dammaten en Sint Jan 5 in Zeldert. Sint Jan had ook 10 dammaten in Overzeldert (Ter Burg) in leen uitgegeven: GAA, Archief gerecht Hoogland (beheersnr 67) 780, 7.9.1786.

4. M. Cramer, *Boerderij Bosserdijk gemeentelijk monument*. in *Nieuwsbrief Monumentenzorg en Archeologie* 66 (maart 2002), 3-4.

5. T. Blekkenhorst, H. Rens & R. Rommes, *Doorploegen. Gids voor historische onderzoek naar het boerenbedrijf in de provincie Utrecht*, Utrecht 2003, *Trajecten door Utrecht* 7; J. Verduin, *Boerderijen in Leusden. Ontstaansgeschiedenis in de*

Middeleeuwen, Woudenberg 1999; goede inleidingen zijn ook de in noot 2 genoemde werken van Dekker en Mijnsen en C.J.C. Broer, *Ontginningen in Eemland in de Middeleeuwen*, in *Maandblad Oud-Utrecht* 65 (1992), 20-31.

6. HUA, Archief kapittel Sint Pieter: 648* ertijns 28.1.1309
640* 24.5.1328 (vidimus 9.4.1339)

- 641* 15.4./12.8.1329 splitsing (vidimus 7.11.1333)
- 642 25.7.1329 lening
- 643* 28.11.1339 overdracht (bevestiging bisschop: Nationaal Archief, Den Haag, Archief Nassause Domeinraad II 776, 29.11.1339)
- 644 25.5.1356 Duist en De Haar
- 645-1 29.2.1360;
- 645-2 17 en 26.2.1379;
- 645-3 2.5.1393;
- 645-4 kort na 17.7.1398;
- 645-5 10.7.1405;
- 645-6 14.4.1416.
- De oorkonden met * zijn gepubliceerd in D.Th. Enklaar & J.Ph. de Monté Ver Loren (ed), *Oorkonden betreffende een tiental marken*, Groningen-Djakarta 1956, 51-62; alle regesten in S. Muller Fz, *Regesten van het kapittel van St. Pieter*, Den Haag 1891.
7. W. van Iterson, *De historische ontwikkeling van het College van de Malen op het Hoogland*, Leiden 1932 [overdruk van *De historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht II*, 459-522].
8. HUA, Archief kapittel Sint Pieter, rekeningen:
- 165-1 grote kamer 1370 en achterin 1367
- 167-1/7 kleine kamer 1432-1621 (7 delen)
- 172-1 gecombineerde kamers 1622-1650.
- De jaren 1435, 1444-47, 1449-57, 1467, 1470, 1478-86, 1488-1494, 1527 en 1568 ontbreken. De rekeningen van de kleine kamer beginnen op Sint-Andriesavond van genoemd jaar (29 november).
- De grote en gecombineerde kamers beginnen op Sint-Remigius van dat jaar (waarschijnlijk 1 oktober, anders 28 oktober).
9. HUA, Archief kapittel Sint-Pieter 647, pachtcontract. Omdat het met 1548 zou ingaan moet het van 1547 dateren; Dekkers, *Een zeer oud*, 'ca. 1550' is dus onnodig voorzichtig.
10. HUA, Archief kapittel Sint Pieter 649, recognities:
- 649-1, 25.4.1550;
- 649-2, 7.8.1552;
- 649-3, 29.10.1556;
- 649-4, 3-12-1573;
- 649-5, 25-1-1574;
- 649-6, 18.5.1595; afschriften in recognitieboek 427-3 fo 1, 8.5.1595;
- 649-7, 3.7.1599; idem fo 64, 23.5.1599.
11. HUA, Archief kapittel Sint Pieter: 427-2/4 (recognitieboeken 1585-1625); 434-1/2 (huurboeken 1598-1652); 427, 434 en 436 (series recognitieboeken en huurcedullen 1585-1810).
12. HUA Archief Staten landsheerlijke tijd, morgenboeken (steeds ca): 1423 overgenomen uit Dekker 29-30; 332 1446 fo 159-172; 346 1470 fo 159-243, met name fo 171-171v; 347 1497 fo 71v-98v.
13. HUA Archief Staten landsheerlijke tijd, oudschildregisters (steeds ca): 396 1536 fo 135-152; 398 1548 fo 143-165v.
14. Hilhorst, Soest 101-104; W.H.M. Nieuwenhuis, *Oudschildgeld Woudenberg en Geerstein 1536-1775*, Woudenberg 1993; Ruizendaal, *Bunschoten*; J. Verduin, *Oudschildgeld Leusden en Leusboek 1536-1806*, Woudenberg 1994; J. Verduin, *Oudschildgeld Hamersveld, Asschat, Snorrenhoef en Donkelaar*, Woudenberg 1995.
15. HUA, Archief heerlijkheid Hoogland 22, oudschildgeld 1548 en 1780, fo 303-337. Slechts éénmaal is er een gegeven uit 1599, betreffende Cornelis Thonis Paulusz bij Klein Emiclaer. De schout van Hoogland heeft de gegevens van 1548 op de Financiënkamer van de Staten van Utrecht afgeschreven. Hij heeft daarbij mogelijk het verloren gegane oudschildboek van 1599 gebruikt, waarin de oudere gegevens immers ook waren overgenomen. Hierop duiden verschillende schrijffouten.
16. GAA, Archief malen van Hoogland: 7 fo 45-47v (1651); 8-1 fo 1-1v (1547), 10 (1547), 89 (1528), 93-93v (1615), 97-100v (1583);

- 8-2 fo 1 (1590);
8-3 fo 1 (1642).
17. J.F.X. van den Bergh (ed.), *Het archief van het zeer oude en voorname Collegie van de malen op het Hoogland buiten de stad Amersfoort*, III-V, Den Haag 1898 (de eerste twee delen zijn minder relevant voor dit onderzoek; de drukproeven daarvan bevinden zich in malenarchief). Omdat het hier feiten betreft heb ik de informatie uit Van den Bergh over het algemeen niet geannoteerd. Dat geldt ook voor de gegevens over Amersfoortse regenten en genealogische bronnen, die snel terug te vinden zijn. H.Th. Hormann, *Gezagsdragers Amersfoort 1404-1795*, Woudenberg 1998 geeft de bestuursfunctionarissen alfabetisch. De genealogische gegevens zijn gebaseerd op GAA, Doop, trouw- en begraafboeken, burgerlijke stand, bevolkingsregister en op J.H.M. Putman e.a., *Eemlandse klappers*, 27 dln, Bussum/Hollandsche Rading 1975-1996); in deze serie is ook het familiegeld Eemland 1975 uitgegeven.
18. F. Snieder, Schothorsterlaan 31: De Oude Hof, in *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht* (1988-1989), 25-26.
19. Dekker, *Een zeer oud*, 21.
20. Dekker, *Een zeer oud*, 23, noot 50 & 25; Kemperink, De mannen van Weede, 35; Van Iterson, *De historische ontwikkeling*, 520; J.G.M. Hilhorst, De maalschap van Hoogland en de Sint-Paulusabdij, in *Flehite. Historisch Jaarboek voor Amersfoort en Omstreken* 3 (2002), 6-35.
21. C. Dekker, *Het Kromme-Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*, Zutphen 1983.
22. De discussie over het kerkenkruis is samengevat in K. van Vliet, *In kringen van kanunniken. Munsters en kapitels in het bisdom Utrecht 695-1227*, Zutphen 2002, 293-306 & 340-341 en C. van Kalveen, *Bernold bisschop van Utrecht (1027-1054). Twee studies over de vorming van het Sticht Utrecht*, Utrecht 2002, 17. Vgl. Broer, Paulusabdij, 111-120 en C.J.C. Broer, *Het Utrechts kerkenkruis: feit of fictie? Een beoordeling in het licht van de vroege ontwikkeling van de Utrechtse kerk*, Utrecht 2001.
23. Van Vliet, *In kringen*, 240-244.
24. B. van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late Middeleeuwen*, Zutphen 1997, 55.
25. Van Vliet, *In kringen van*, 413; Dekker, *Kromme-Rijngebied*, 156. Het voorbeeld van de Sint-Paulusabdij in J.H.M. Hilhorst, *De Oude Hoef of de Tijnshof van de Sint-Paulusabdij te Emiclaer, Flehite* 26 (1999), 38-41, aldaar 40 en Hilhorst, *Soest*, 316. In Leusden werd in 1536 op acht Stoutenburgse hoeven nog 57% in natura betaald (Verduin, *Boerderijen*, 74).
26. Hilhorst, *Maalschap*, 12-14.
27. Dekker, *Een zeer oud*, 33-34.
28. HUA, Archief Sint-Paulusabdij 30 fo 246v (tienden begin 15de eeuw).
29. HUA, Archief Sint-Paulusabdij 69-70 (tiendregisters 1533 en 1571).
30. Broer, *Paulusabdij*; Hilhorst, *Soest*, 60-61.
31. Broer, *Paulusabdij*, 311-315; Dekker, *Een zeer oud*, 32.
32. Dekker, *Een zeer oud*, 32.
33. Verduin, *Boerderijen* 82, 85 & 87; J. Verduin, Eeuwige erfpacht in Leusden, in *Historische Kring Leusden* 14 (1998), 287-293.
34. C.A. van Kalveen, De nalatenschap van de S. Paulusabdij te Utrecht, in H. ten Boom e.a. (red.), *Utrechters entre-deux. Stad en Sticht in de eeuw van de Reformatie van 1520-1620*, Delft 1992, 43-66.
35. Dekker, *Een zeer oud*, 23; R.M. Kemperink, Oude bosnamen langs de Eem, in *Naamkunde* 2 (1970), 208-220.
36. GAA, Archief gerecht Hoogland (beheersnr 67) 778, 17.1.1721.
37. GAA, Archief malen 8-1 fo 98-98v en 100, 1583; Sint-Pieter 434-2 fo 245, 11.11.1624 en fo 246, 26.1.1637.
38. F. Ketner (ed), *Oorkondenboek van het sticht Utrecht tot 1301*, deel 5, Den Haag 1959, nr 2614, 20.2.1294 (origineel in Archief Dom 197).
39. F.J.W. van Kan, Opdat zij verlost mogen worden. De zorg voor het

zielenheil in middeleeuws Amersfoort, in *Flehite. Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken* 3 (2002), 36-65.

40. HUA, Archief Tiendcommissies 1909-1938 (toegang 6) invnr 55, dossier 233 (tienden van Bosserdijk) en kaart V in Dekker, *Een zeer oud*, 47.

41. Uit een tiendregister van ca 1808 blijkt dat de oostelijke slag in Calveen en twee blokken op de eng van Klein Emiclaer toen tot de tiend van Kattenbroek behoorden (GAA, Archief gemeente Hoogland 7).

42. Leusden: Verduin, Boerderijen 28; Soest: Hilhorst, Soest 108.

43. Hilhorst, *Soest* 33, merkt op dat bij de Sint-Paulusabdij in 1282 de tijns dan alleen het eerste jaar werd verdubbeld, maar dat was bij de onderdelen van Ten Bosch niet het geval. De Soester abdijhooven betaalden 4 schellingen tijns, voor slagen in verdeeld land 1d. Als heergewaad bij opvolging van een leen werden in Utrecht 3 oudschilden (90 schellingen) betaald, gelijk aan 35 jaar tijns (aldaar 35, 39).

44. Een andere mogelijkheid is dat de familie verwant was met de familie Van den Bosch, een tak uit het Stichtse ministerialengeslacht Van Amstel. Egbert van den Bosch was al in 1245 ministeriaal van de bisschop. De familie zou de naam hebben afgeleid van het Huis ten Bosch (Den Bossche), maar we weten niet of dat Ten Bosch bij het Uitermeer in Weesp was of het gelijknamige huis aan de oostoever van de Vecht in Maarssen. Na de moord op Floris V in 1296 werd de van Vondels toneelstuk bekende Gijsbrecht van Amstel ten val gebracht. Dat kostte zijn verre familielid Egbert IV Egbertsz van den Bosch in 1316 zijn Utrechtse lenen. Egbert was in 1310 knaap, dus nog geen ridder. Bisschop Gwijde gaf deze lenen aan zijn bastaarddochters, waaronder Maria, getrouwd met Arnoud van Amstel, heer van IJsselstein, van wie de grootvader een broer was van Gijsbrecht van Amstel. Datzelfde jaar nog kwam Gwijde de getroffen familie

toch weer te hulp. Hij bepaalde dat de lenen weer in achterleen gegeven moesten worden aan Egberts zuster Elisabeth, die getrouwd was met Arnouds jongste broer Herberen. De afstammelingen van dit laatste echtpaar bleven zich Van den Bosch noemen. Een verband met Hoogland is echter niet te leggen. J.W. Berkelbach van der Sprekel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340*, Utrecht 1937, 138-139, nrs 341-342 (1316); A.J. Maris, *Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het landheerlijke tijdvak I. De Nederstichtse leenacten (1394-1581)*, Den Haag 1956, 225-228, nr 260; A.L.P. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek*, Hilversum 1993, 271; J.W. Groesbeek, *Middeleeuwse kastelen van Noord-Holland*, Delft 1981, 249. Veel onvollediger in W.A. rijksvrijheer van Spaen, *Historie der heeren van Amstel, van Ysselstein en van Mynden ...*, Den Haag 1807, 17. Er komen in repertoria nog drie andere personen Van den Bosch voor in de 14de eeuw, maar die leiden ook naar het westen van het Sticht. In 1312 was een ridder Gelis van den Bosch bijvoorbeeld in dienst van de bisschop; hij was toen immers getuige van de belening van een huis en hofstede in Ameide. Maris, *Repertorium*, 11-12, 183, 264, 444 & 491; Berkelbach, *Regesten*, 101 nr 247; C.A. Rutgers, *Jan van Arkel, bisschop van Utrecht*, Groningen 1970, 67 & 267.

45. Dekker, *Een zeer oud*, 34-40. Maris, *Repertorium*, 187, nr 217a & 191, nr 218a noemt splitsingen van hoeven in Zeldert (1415 en 1443) en 103, nr 123a van twee slagen in Nieuwland en Calveen in 1417.

46. G.A. Pommer & A.A. van den Heuvel, Eigenaren en bewoners van boerderij De Oude Hoofd 1596-1987 (deel 1), in *De Bewaarsman* 8 (2002), 141-147.

47. Dekker, *Een zeer oud*, 142.

48. Verduin, Boerderijen, 28.

RAVEN

49. In [H. Brugmans en K. Heeringa,] *Corpus sigillorum neerlandicorum. De Nederlandsche zegels tot 1300 afgebeeld en beschreven*, 3 dln, Den Haag 1937-1940, nrs 140-141, resp. 4,5 en 6 cm in doorsnee.
50. Dekker *Een zeer oud*, 23; Hilhorst, Maalschap, 12.
51. Dekker & Mijnsen, *De Eemlandtse*, 30.
52. In het tiendregister van 1571 vinden we Gosen Gijsbertsz immers terug bij de tienden van Zielhorst, met de opmerking dat hij land had *aengemaecht*. Zie verder bij latere familieleden Van den Voorde onder Klein Emiclaer.
53. Zie over de waterwerken Dekker, *Een zeer oud*, 80 en G. Pommer & L. van Mispelaar, Wateroverlast rond de Laak 1597-1648, in *De Bewaarsman* 4 (1998), 17-20.
54. GAA gemeente Hoogland 4 (memoriaal 1644-1654, ongepagineerd).
55. Reyer Goossensz van [Groot] Emiclaer betaalde *f* 48 plus 50 mud rogge à 25 stuivers, terwijl voor Kouwenhoven een pachtsom van *f* 20 plus 20 mud rogge Amersfoorts à 39 stuivers gold.
56. Volgens de koers in 1427 stond £245-327 gelijk aan *f* 90-120 Utrechts. L. Alberts, De Amersfoortse accijnsrekening over 1427, in *Flehite. Historische jaarboek voor Amersfoort en omstreken* 1 (2000), 8-53, aldaar 48.
57. Hilhorst, Soest, 94 & 96.
58. Hilhorst, Soest 94 & 98.
59. Hilhorst, Soest, 316.
60. HUA, Archief kapittel Sint-Pieter 436-4, 31.7.1784.
61. Zie noot 1; in het slotartikel van 2002 ook enkele aanvullingen.